
DEKONSTRUKCIJA LIMINALNOG ILI O LUĐAČKOM NASRTANJU NA HISTORIOGRAFSKE KANONE

BORIS GUNJEVIĆ

Svaka teologija u sebi sadrži stanoviti oblik autobiografije i povijesti. Spomenimo samo Augustinovu ili De Dominisovu teologiju na primjer. Autobiografski i povijesni elementi u pisanju nisu samo privilegije književnika i filozofa kao što ni Bog i njegovo Kraljevstvo nisu rezervirani samo za teologe i filologe. Svaka teologija nadilazi autobiografiju i povijest, a to je najlakše pokazati tekstovima kao što su različite ispovijesti i hereziologije. Nemoguće je pisati neku teološku raspravu a da u isto vrijeme ne pišemo povijest ili, kako je Milbank rekao, protupovijest. Tu ujedno nastaje problem, jer govoriti o teologiji istovremeno znači napadati pseudopovijest i kvaziznanost. Ukoliko prihvatimo da unutar svakog teološkog diskursa postoji stanoviti autobiografski podtekst, poput Augustinovih ili Patrikovih *Ispovijesti*, onda moramo prihvatiti činjenicu da svaka teologija mora tematizirati vrijeme, a onda konsekvntno dolazi i do preispitivanja povijesti. U jednoj od svojih propovijedi Augustin je to vrlo jasno sažeo.

Loše vrijeme, teško vrijeme, to je ono što ljudi iznova i iznova često ponavljaju. Hajdemo živjeti dobro i vrijeme će biti dobro. Mi smo vrijeme, kakvi smo mi takvo će biti vrijeme. (Augustin, 2001.: 311)

Ukoliko smo mi vrijeme, onda je pisanje o nama pisanje povijesti. Ni ti nije bezopasno. Pisati povijest strašno je komplicirana stvar, pogotovo ako nisi povjesničar (no puno je gore ako si povjesničar u službi različitih ideologija), i pogotovo ako je to pisanje povijesti uokvireno imaginarnim teritorijem na kojem se susreću Mediteran i Balkan, dva oblika postojanja. To mjesto susreta Mediterana i Balkana ujed-

no je *locus theologicus* i žarište našeg istraživanja. To mjesto *između*, koje nije obilježeno jasnom granicom, nego tavori u liminalnom koje se konstantno dekonstruira. Napisati povijest tog međuprostora znači biti u potrazi za teološkim diskursom. Unutar tog malog, nejasno definiranog prostora zanimaju nas ne samo marginalni očajnici, izbjeglice, azilanti i heretici nego prije svega zanima nas praksa marginalne evangeličke zajednice koja se tu šulja od šesnaestog stoljeća. Zanimaju me dezerteri, disidenti, izdajice, apatridi. Jednom riječju gubitnici kojih u međuprostoru nije bilo malo.

Istarsko je društvo pristajalo uz neku vrstu života sa svojim 'apolitičnim' marginalnima: ono ih je izguralo na društveni rub i osim iznimnih karitativnih institucija – prepustilo njihovoj sudbini. Sasvim je drugačiji odnos bio prema marginalnima onih vjerskih skupina koje su se naglo širile, ugrožavale društvene strukture i uspijevale poljuljati same njihove temelje. Na njih se svom silinom sručio pravi pravcati 'uništavajući brdožder' ne ostavljajući im mogućnosti da prežive. (Bertoša, 2002.: 122)

60 Talijanski pisac hrvatskih korijena F. Tomizza pojavu evangeličke prakse, koja je iz Njemačke preko Venecije došla do Istre i Kvarnera tijekom šesnaestog stoljeća, krstio je ironičnim imenom *zlo sa sjevera*. U potrazi za vlastitim hrvatsko-talijanskim korijenima kod pisca se sve više rađala fascinacija arhivskim kontekstom obiteljskog rodoslovlja, što je urodilo imaginativnom nesustavnom *hereziološkom* trilogijom. Strpljivo dugogodišnje istraživanje, arhiviranje koje je čekalo jedno literarno usustavljanje, zapravo je kovčeg s blagom za svakog povjesničara iz kućne radinosti. To je puno više od putovanja u jednu lokalnu mikropovijest. Tomizza nam nudi alternativnu povijest sjećanja, koju čitamo kao krucijalni podtekst teološkog diskursa. *Zlo sa sjevera* je zapravo biografija koparskog biskupa i konvertita Petra Pavla Vergerija ml., koji je na sjeveru prihvatio evangeličku vjeru i koji je zbog toga bio protjeran iz Istre, te je potražio azil u ondašnjim Njemačkim zemljama.

Vergerije je neobičan i zanimljiv lik, budući da je 1530., za vrijeme augsburških disputacija sa evangelicima (koje su onda počeli zvati luteranima), bio papinski legat koji je zbog obrane papinstva dobio titulu koparskog biskupa. Nijedno dobro djelo ne ostane nekažnjeno, pa Vergerije ubrzo prelazi na vjeru protiv koje se je borio. Veregerije postaje jedan od glavnih širitelja evangeličkih praksi u Istri i na Kvarneru. Ali za naš rad je puno zanimljivija Tomizzina knjiga pod nazivom *Kada je Bog napustio crkvu*, u kojoj se vide utjecaj i posljedice onoga što je Vergerije radio tijekom svog života. *Kada je Bog napustio crkvu* jest naslov teksta kojim se puno toga

insinuira a ponajviše autorova subjektivnost i neskrivene simpatije naspram glavnih likova. Ti likovi o kojima kanimo nešto reći prihvatili su evangeličku vjeru u Veneciji i zbog nje su bili utamničeni i osuđeni od inkvizicije. Sugestivnost Tomizzinog teksta više je nego očita, jer su inkvizicijske prakse pomogle Bogu da napusti crkvu. No ono što nas ponajviše zanima u njegovom tekstu jesu ljudi, mjesto i način na koji su oni praktično živjeli evangeličku vjeru u Iliriku, na granici Venecije i Austro-ugarskog imperija, u vrijeme kada Turci zveckaju svojim sabljama krivošijama i usude se priprijetiti i samom Njemačkom bogougodnom caru.

Odnos Karla V prema venecijanskim vlastima i Veneciji općenito, nakon Wormskog edikta 1521. (prema kojem su evangelici bili stavljeni izvan zakona) bio je sve samo ne politički korektan. Venecijanska Republika uzvraćala mu je istom mjerom. Tomu se ne treba čuditi budući da su Venecija i Rim već dugo bili u zategnutim političko-ekonomskim odnosima, što su na socijalnom planu konstruirali jednu vrstu slobodne zone kroz koju se luteranizam vrlo brzo širio po Istri. Tri četvrtine istarskog poluotoka potpadalo je pod mletačku vlast, dok je tršćansko lučko pristanište bilo neka vrsta njemačke trgovačke konzularne ispostave koja je imala odlične veze sa Njemačkim zemljama.

Kao što se može nagađati, takvo jako ekonomsko uporište nije bilo samo kulturno središte na raskrižju putova koji su vodili prema unutrašnjosti kontinenta, nego prije svega bilo je to povlašteno mjesto preko kojeg se širio novonastali evangelički pokret što je u Ilirske zemlje došao poprilično rano iz nekoliko smjerova. Dakako da je na početku bila najbitnija ta istarska ruta preko Venecije, koja je pogodovala vrlo dobro povezanoj mreži novovjereca koji su sa sobom donosili evangeličku literaturu (traktate i pamflete koje su pisali Luther, Melanchton, Veregrije i normalno Vlačić) i dijelove Svetog pisama prevedene na narodni jezik, a onda i cijeli Novi zavjet.

Druga, ne manje bitna i ne lošije strateški organizirana ruta, bila je ona koja je dolazila preko Kranjske i Koruške, to jest Slovenije, i koja je svoje jako pastoralno i izdavačko uporište našla u Međimurju. Ta, zapravo, austrijska veza bila je ponešto bolje organizirana. Austrijska veza bila je sastavljena od trgovačkih putnika, nižeg klera i od dobro umreženih profesionalnih vojnika koji su bili razmješteni po Vojnoj Krajini kako bi organizirali utvrde i obranu protiv Turaka. Pogotovo nakon poraza na Mohačkom polju 1529., Turci postaju konstantna prijetnja Austrougarskom carstvu, pa stoga ne treba čuditi da austrougarski plaćenici dolaze na Krajinu ne samo kao dragovoljci koji sa sobom donose i svoju evangeličku praksu nego prije svega kao plaćenici koji uživaju financijske i matrijalne beneficije koje nudi austrougarski car kako bi se utvrdila tampon zona protiv Osmanlijskog car-

stva. Mit o predziđu kršćanstva u sebi ima ugrađene evangeličke cigle. Mit je nekad suroviji od stvarnosti. Treća, i jednako važna ruta, bila je ona Ugarska koja je uzela maha po Slavoniji i koja je obuhvaćala ponajprije i u velikoj mjeri reformirano-kalvinistički korpus koji nas u ovom slučaju neće zanimati.

Progon što ga je svečano inaugurirao renesansni bonvivan papa Leon X (koji je postao kardinal već kao teenager), čije papinsko geslo glasi: *nauživajmo se papinstva*, vrlo plastično dočarava teksturu njegovog pastirskog poslanja.

Papa Leon X započeo je svoju optužbu protiv Luthera glasovitim riječima: 'Ustani o Gospodine, i sudi u svom prijeporu: vepar je provalio u tvoj vinograd.' Jesu li slučajno šezdeset godina nakon te enciklike, u nekom selu jedva unutar granica Italije, neki ljudi unijeli Evandjelje u jedan stvarni vinograd i obazrivo ga čitali. (Tomizza, 1989.: 19)

62 Čini nam se vrlo simptomatično promotriti evangeličku praksu i način života koji je toliko specifičan i za kojeg možemo reći da je paradigmatički uvid u život istarskih luterana. Promatranje jedne specifične mikrosredine pomaže nam da promatramo konstruktivni kontinuitet diskurzivnih marginalnih praksi, koje su u našem slučaju žarište istraživanja. Najbolji primjer tog kontinuiteta očituje se u povezanosti dva fenomena, a to su glagoljaštvo i tiskarstvo reformacije. Glagoljaštvo je prije svega originalni teološko pučki konstrukt posredovanja vjere na narodnom jeziku što je Reformacija izvanredno dobro prepoznala i proslavila. U vrijeme velikih političkih kriza, koje su za međuprostor povijesna konstanta, spajanje glagoljaštva i Reformacije nije bila planirana strategija nego taktika iz nužde koju su smislili imigranti i nomadi bježeći sa svih strana prema Veneciji kako bi se skrasili u Njemačkim zemljama.

Veliki dio prebjega se ipak prvo želio aklimatizirati u civiliziranom gradu posvećenom Marku Evandelisti jer tamo, kako to kaže Matvejević, *hrđa je raskošna a patina je nalik na pozlatu*. No venecijanski gradski oci nisu bili popustljivi sa južnim dotepencima i nisu im dopuštali da unovče vrijednu venecijansku patinu. Čini se da baš zato što su otimali kopno od mora kako bi kohabitirali s tom zastrašujućom ljeptomom nisu pokazivali želju da sa divljim Balkancima podijele jednom davno ukradeni morski teritorij. Izbjeglice i azilanti u Veneciji kao u gradu utočištu (o kojem govori Levitski zakon) upoznaju se sa idejama Reformacije i prihvaćaju ih. To je jedini dar koji su dobili u Veneciji.

Prihvaćajući luteranizam u Veneciji, baveći se trgovinom i švercom naseljavaju se po istarskim malim trgovištima sa povlasticama koje nude izaslanici mle-

tačkog dužda. Kao trgovci i zanatlije oni postaju misionari i kolporterri, te kao takvi počinju rasparčavati svoje razne teološko militantne pamflete, prakticirajući evangeličku vjeru kao nikodemisti. Formalno odlaze u crkvu većine ali zapravo ne vjeruju u ništa što se tamo govori i prakticira. Među evangeličkim nikodemistima ima i podosta nižeg klera koji počinje čitati i distribuirati zabranjenu literaturu, među kojom je dakako najsubverzivniji tekst onaj Svetog pisma, koji je preveden na pučki jezik.

Za razliku od višeg klera koji ne živi u potpunosti nemoralno ali mora gotovo sluganski tolerirati inkvizitorske vizitacije, jedan dio nižeg klera živi u raznim oblicima konkubinata. Kako bi prikrili vlastitu nečudorednost jedan dio klera potkazuje malobrojno i neprilagodljivo pučanstvo koje izmiče kontroli. Njih se proglašava hereticima. Ne samo da bi se domogli njihovih siromašnih i bijednih imanja nego prije svega da bi se dodvoravali svojim stranim gospodarima. Sluganstvo i podaništvo naspram stranih gospodara kod nas ima dugu povijest. Takve tvrdnje vrlo lako je dokazati i pokazati u mikrokozmosu malih istarskih gradova koji se mogu iščitati u arhivima represije koje je pedantno vodila inkvizicija. Proučavati i pokušati protumačiti takve tekstove znači prije svega ući u habitus nepripitomljenih, potlačenih i prezrenih te nastaniti njihov svijet. O tom svijetu povijest vrlo malo govori, premda takvi obični ljudi u njihovoj svakodnevici (kako to prekrasno opisuje C. Ginzburg u briljantnom *Kozmosu jednog mlinara iz 16. stoljeća*) spadaju u gubitnike koji se šuljaju jedino u arhivskim izvješćima. Povijest o njima zlokobno šuti. Takva šutnja nije ništa drugo nego jeka davno izrečene kletve koja glasi *Jao pobjednicima*. Zato nam je slučaj vodnjanskog luteranskog bratstva višestruko zanimljiv.

63

F. Tomizza vrlo jasno sažima opis njihove teološke prakse koja je prožeta onim domišljatim lokalnim, ad hoc i heterogenim momentima. Takva teološka praksa jest neprilagođena duhovnost svakodnevne pobune i otpora protiv dominantne većine i kao takva nije svediva na površnu i plošnu pobožnost koju nudi ne-reformirano kršćanstvo u balkanskoj verziji. Citirajući R. Schreitera mogli bismo ustvrditi da je vodnjansko luteransko bratstvo kreiralo vlastitu *lokalnu teologiju* (usp. Schreiter, 2004.: 37–38) kao odgovor na surovo impostiranje dominantnih sociopolitičkih i kulturno-ekonomskih vrijednosti koje su luterani dovodili u pitanje. No vrlo je bitno naglasiti da jedna takva teologija u nuždi nikako nije bila elitistička niti ekskluzivistička zato jer je bratstvo premda u tajnosti bilo radikalno otvoreno za širenje vlastitog učenja i angažiranje novih sljedbenika. Jasno je kao dan da je takvo misioniranje imalo u sebi duboko ukorijenjeni i socijalni protest koji je svojom duhovnom praksom dovodio u pitanje i redefinirao postojeće odnose moći.

Njihovo bismo ispovijedanje vjere mogli općenito definirati protestantskim, jer je obuhvaćalo gotovo sva luteranska načela, podosta kalvinističkih i neka varena nijekanja upijena iz anabaptizma. Ali nije nedostajalo ni autohtonih tumačenja i obrada, katkad s izvornim i sočnim pučkim žigom, koja bacaju tra-ke svijetlosti na svagdašnji život u jednoj seoskoj obrtničkoj zajednici šesnaestog stoljeća. I ako je to vjerovanje poprimalo značajke društvenog prosvjeda, u biti je ostajalo na razini sporenja u sklopu religije, težeći rušenju katoličkog sistema koji je optužen da je izdao apostolsku crkvu i krivotvorio objavljenu riječ da bi se domogao despotske i pokvarene vlasti. (Tomizza, 1989.: 19)

F. Tomizza će primijetiti da su se prvi vodnjanski evangelici skupljali po vinogradima i vrtovima, po kućama i zaseocima kako bi ispovijedali svoju vjeru i učili o njoj. Isprva to su bili došljaci koji su se vrlo brzo infiltrirali među otvoreno vodnjansko multietničko stanovništvo. Trgovci, zanatlije i niži kler koji je sa vlastitih propostovanja sa sobom donosio iskustvo slobode ispovijedanja vjere koja je nalikovala vjeri apostola bio je intelektualni i duhovni kvasac kojeg će tekstovi, pamfleti i zabranjena literatura samo potaknuti da izraste u onaj kruh i onu duhovnu hranu kojom će se hraniti i vodnjansko luteransko bratstvo.

64

Dvadesetak ljudi povezano je nečim drugim, što nije zanimanje, ni svojta, ni etničko podrijetlo, ni religija većine. U skupinama po pet, šest, sastaju se poslije večere u kući jednog ili drugoga čitaju Bibliju na pučkom jeziku ili kakvu knjižicu također na talijanskom i jednako donesenu iz njemačkih zemalja. Onaj kojemu se priznaje da je najučeniji, ili najuvjereniji od svih tumači pročitane odlomke prilagođavajući ih stanju u selu i drugim razlozima njihova oprečnog razmišljanja. (Tomizza, 1989.: 17)

Jedan manji dio vodnjanskog kružoka regrutiran je iz nižeg klera kojeg su simbolički predstavljali vodnjanski župnik don Vincenzo Gambaleta, Biaggio (Biasso) Tesser župnik iz Galizane i vodnjanac Pasqualino Velico fažanski dušobrižnik, zapravo čudak dubioznog moralnog habitusa i još čudnije teologije. Ovdje nikako ne bismo smjeli zaboraviti spomenuti mutnog tipa i oportunistu don Giacoma Cineia premda je od njega puno važniji njegov brat laik Berto. Obitelj Cinei odigrati će krucijalnu ulogu u slučaju vodnjanskog bratstva, a to se odnosi prije svega na izdajnike i prokazivače bratstva. Ovoj grupi se može nadodati i Polo de Paulis, čija su djeca također naslijedila Paulisovu nevjeru. Don Velico pridružio se kružoku, motiviran željom za većom socijalnom pravdom budući da je niži kler živio bijedno i očajno.

Važno ga je spomenuti, ne kao previše aktivnog spiritualnog sudionika kružoka nego kao nositelja političko ekonomskih ideja koje prizivaju promjenu.

Drugi navedeni svećenik (i kosac u slobodno vrijeme) don Biaggo Tesser bio je puno više utjecajniiji, opasniji i zadržtiji u svojim evangeličkim uvjerenjima te se nije libio jasno ih prezentirati pred crkvenim vlastima kada je bio optužen za herezu. Ne samo da ih je don Biaggo (kasnije se u arhivskim materijalima navodi ime Biasso, zapravo Blaž) Tesser isповijedaо na jedan lucidan i radikaln način nego je i zбunјivао crkvene vlasti začudnim diskurzivnim obratom. Naime on je priznaо da je luteran samo zato jer je i papa luteran i da onaj koji je dao nalog za njegovo uhićenje također je luteran. Dakako da je proglašen neuračunljivim i poslan u Veneciju gdje je dobio deset godina teške robije i zabranu rada u pastoralu sa doživotnim progonom. Opet, dakako, da se nije u potpunosti držao kazne nego je kao recidivist ponovo počeo prakticirati luteranizam.

Zanimljivo je primijetiti da su svećenici koji su bili osuđivani i javno izražavali svoje kajanje (obučeni u žuto sa crvenim križem na prsima i leđima, sa svijećom u rukama kao znakom pokajanja) kako to i priliči otpadnicima od prave vjere poslije ponovo prihvaćali luteranizam (povezivajući se s drugim skupinama i bratstvima kao što su one u nadvojvodskoj grofoviji u Žminju, Pazinu, Buzetu ili čak u Rijeci) i da su se svi oženili i imali djecu. Te žene su bile ili bivše časne sestre ili vrlo pobožne jednostavne žene. Premda je i među tim ženama, poslije će se pokazati, bilo i onih malo sumnjivijeg morala o čijem su se habitusu prepričavale dvojbene priče po čaršiji. Treba spomenuti da su te žene u kasne noćne sate posjećivali lokalni župnici kako nas Tomizza precizno i u detalje izvještava.

Ovdje ne smijemo pomiješati i luteranskom bratstvu pribrojiti i one dušobrižnike koji su pod navalom hereze postali tijelobrižnici svojih župljanki u erotskim pohodima. Od pet kanonika trojca su bili previše intimni sa svojim podatnim župljankama dok je samo podžupnik Damiano de Damijani ostao vjeran zavjetu čistoće a o njegovom djevičanstvu nisu kolali dubiozni i zlokobni komentari lokalnih prostaka. Neki kažu da će zbog toga biti promaknut u vodnjanskog župnika dok zli glasovi tvrde da je potkazivač i drucker koji radi za pulskog biskupa. Oni nečedni kanonici držali su se ako ne apartno prema novom učenju onda svakako neutralno pa čak i sa dozom prešutnog odobravanja. Oni su zapravo samo koristili gužvu uzrokovanu novim učenjem koje se jasno i javno protivilo celibatu svećenika.

Tu bi trebali izdvojiti don Pasqualina Fabrisa i don Beltrame Rota koji su od inkvizitorskog vizitatora nadrljali ni krivi ni dužni kada je u pitanju luteranizam. Zanimljivo ili ne, inkvizitorski vizitator se u njihovom slučaju nije previše zanimalo za heretike i Židove kojih u gradu nije bilo, kako je lakonski zaključio, nego je

svoj predani rad posvetio obnovi rapidno propalom i bankrotiranom moralu u klerika koji je što se tiče vodnjanskog konteksta pao na najniže moguće grane.

Za luteransko bratstvo činjenica da svećenici imaju djecu bila je i više nego važna zato jer su njihova vanbračna djeca a poslije i unuci nastavljali misiju koju su započinjali njihovi roditelji. Ovdje imamo nekoliko eklatantnih primjera između kojih bi trebali izdvojiti primjer don Pola de Paulisa čiji sinovi se ne libe preuzeti prezime oca svećenika niti njegovu evangeličku vjeru. Za naše izlaganje najbitnije je da pokažemo kako luteransko bratstvo nije bilo sastavljeno samo od nižeg klera nego i od laika koji su bili obrtnici i koji su u svojim svakodnevnim praksama i strategijama pomoću Evanđelja izmicali nadzoru dominantnog religioznog diskursa. Giovanni Pelizzer, krznar i krčmar, Berto Cinei, klesar i mesar sa svojom braćom Andreolom, Domenicom i Lorenzom te najutjecajniji i najartikuliraniji, mletački majstor postolar i patrijarh vodnjanskih heretika Marco Callegara koji je imao petero djece koja su pored Cineijevih bili kroz nekoliko generacija čvrsto, vrlo dobro organizirano i povezano jezgro evangeličkog bratstva.

66 Marco Callegaro najtvrdokorniji, najvatreniji, najrevniji i najuvjerljiviji od svih vodnjanskih luterana jest prvi koji je radikalno prihvatio novu vjeru i zadnji koji je preostao uključujući njegovog unuka Markola. On je paradigmatički lik naše priče jer kao grčki pravoslavac sa Cipra zbog neke neprovjerene kavgе, koja obitelji nije bila strana (kao što ćemo poslije i dokazati), bježi pred Turcima i preko Venecije dolazi u Istru i već 1543. nastanjuje se s mnogobrojnom obitelji u Vodnjanu. Marljivi i vrijedni majstor i vinogradar po potrebi, vrlo brzo počinje oko sebe okupljati kružok u kojem želi odgojiti evanđeoske istomišljenike u kojem su najvjerniji učenici poprilično zelotski nabrijani njegovu četvorica sinova i kćer.

Britkog uma i brz na jeziku, izvanredno *potkovan u svim oblicima pučkih bezobrashtina*, šaljivdija sa stilom ali vrlo kratkog fitilja jest njegov sin Andrea koji je nekoliko puta ispitivan od inkvizicije, već 1569., i drugi put 1580. Andrea Callegaro bio je izdan od ljigavog spletkara iz Bergama Jacoma Bettice, koji je jedna li mu majka, izdao nekoliko najuglednijih luterana. Kada su u pitanju izdajice i kolaborateri Andrea Callegaro ne suspreza se i od obračuna šakama, prijeti nožem ali ni oduzimanje života nije mu mrsko ako se cinkar i izdajica otkrije na vrijeme. Andrea ima kćer Biasolu i sina Markola koji na dan inkvizitorskog pravorijeka za svog oca ranjava nožem još jednog potkazivača, stanovitu spodobu Gianpaula Moscheina, karikaturu i gnjidu od čovjeka. Njegovu ženu Menegu džentlmenski ostavlja na miru. Kao i Baldo Lupetina, tridesetak godina nakon njega, Andrea Callegaro biva udavljen (jer Crkva ne krši petu zapovijed pa one nesretnike koje je inkvizicija osudila, prepuštaju svjetovnoj vlasti da odradi mučni posao) u Veneciji sa još dvojicom *krivovje-*

raca u povratu, prnjarima po zvanju, te tako kao anonimni postolar biva drugim mučenikom i herojem za evangeličku vjeru iz Istre kako to lijepo kaže F. Tomizza.

Slične naravi kao i Andrea jest njegov brat Santo koji je ubio Bettinog svekra (Betta je njihova sestra) zbog svekrovih iz čisto ekonomskih razloga prouzrokovanih obiteljskih spletki. Navodno zbog vinograda u Galižani kojeg je Marko Callegaro dobio od galižanskog vikara Quarenga a kojeg je svekar Croseo htio prisvojiti. Santo (neobjašnjivo) ostaje nekažnjen za oduzimanje života, te kao vrlo hrabar (danas bi prije rekli lud nego neustrašiv), odan, najvatreniji i najuvjerljiviji čitalac kružoka upućuje se u posjet ocu i bratu u venecijanski zatvor te sa sobom nosi masnu hranu kako bi namjerno kršili korizmeni post u obilnom i raskošnom objedu. Zamišljam da to nije bila skromna marenda nego janjetina ispod peke, krumpiri s povrćem i primjerice mladi luk a poslije se je sve zalilo dobrim domaćim prošekom. Mislim da su nakon toga pojeli i nekoliko kolača.

Sklon tučnjavi i fizičkim obračunima Santo je nekoliko puta bio spriječen da se obračuna sa bivšim drugovima u vjeri koji su se vratili u krilo majke crkve, te prokazivali svoje bivše sudrugove. Pored brata Antonija koji se ne spominje u isljedničkim arhivima inkvizicije i samozatajne sestre Bette potrebno je spomenuti i Francesca koji nekoliko puta biva hapšen, maltretiran i ispitivan još od 1569., pa 1580., 1581., i 1586. Antoniju Callegaru pomaže politički liberalni tajnik mletačkog providura, nastanjen u Vodnjanu Orazio Botiggnoni, posprdnno prozvani boca (bottiglioni) jer je obožavao zagledavati u dno vinske boce. Inače kućni i vrlo intimni prijatelj obitelji Callegaro.

Potrebno je naglasiti da je Francesco zbog vlastitog postolarskog biznisa putovao od Pazina a sve do Ljubljane i Rijeke. Ne treba puno mašte kako bi se pretpostavilo da je tamo kontaktirao evangeličke kružoke i družio se s njima. Dovoljno je spomenuti gradove kao što su Piran, Pula, Rijeka, Novigrad, Rovinj, Pazin, i dakako i cijelu Labinštinu koji su imali svoje kružoke i bratstva. U ovom slučaju samo spominjem Kopar koji je pred kraj šesnaestog stoljeća, po podacima koje donosi Bertoša, imao dvadesetak obitelji koje su ispovijedale evangeličku vjeru a to su obitelji s prezimenima kao što su: Almerigotto, Apollonio, Belli, Brutti, Constantini, Gavardo, Grisoni, Peronio, Puola/Pola, Sabini, Siena, Tharsia, Theofano, Verona, Vergerio, Vittor, Vida, Zaroti.

Na ovom mjestu nužno je progovoriti o fenomenu i strategijama ulizivanja onima na vlasti. Genealogija ulizivanja i sluganstva duboko je urezana u DNK ljudi u međuprostoru. Dodvoravanje vlastima pogotovo strancima ujedno je *modus vivendi* koji je oblikovao diskurs većine. Držimo vrlo ozbiljnom, premda ne i dovoljno istraženu činjenicu o kojoj napokon treba progovoriti, a to je postojanje vrlo sta-

bilne razgranate mreže ulizica, potkazivača i svakovrsnih izdajnika. Ti ulizivači i izdajnici sustavno su radili na razbijanju vodnjanskog bratstva koje u sebi nije trpjelo frakcionaške podjele i nadmudrivanja.

Imamo klasične kolaboratere, izdajnike *vulgaris* u koje spadaju bivši drugovi u vjeri, koji žele sačuvati vlastiti život. To jest žele izdajom smanjiti kaznu zatvora ili kaznu robovanja na galiji koju će im milostivo dosuditi inkvizicija. Tu bi trebalo pažljivo nabrojiti slijedeće osobe kao neku vrstu davno zakašnjele lustracije: Mengo Toninov de Ligo, Andreuccio de Machario, Paulo Pavion, Pizzo Manzin, Piazzeto Manzin, Mateo Moscorde, Paškvin Brandić i Tonino Rota.

Druga je skupina izdajnika, zapravo prevrtljivih ulizivača u koje spadaju oni koji to rade iz koristoljubivosti ali i osobne osvete, možda čak i privatnih netrpeljivosti, motivirani prisvajanjem ekonomskih i drugih pokretnih i nepokretnih dobara. Takvi ulizivači spadaju u skupinu izdajnika *specialis* kao već spomenuti milanski trgovac Giacomo Bettica, Gianpaulo i Menega Moscheni, Marin puškar iz Dubrovnika, Antonio liječnik iz Milana i Isepp Croseo. Treća skupina potkazivača obuhvaća one ideološke koji se dijele na *major* i *minor*.

68 U skupinu *major* spadaju oni zadržti koji potkazuju luterane samo zato jer su luterani i to rade potpuno neopterećeni ekonomskim probitkom, nego prije svega željom i motivom da zaštite svoju dominantno vjersku zajednicu kojoj pripadaju i kao takvi se popnu u hijerarhiji moći. Takvi potkazivači dio su vladajuće crkvene nomenklature koju utjelovljuje niže rangirani vodnjanski potkanonik Damiano de Damianis. Ideološki potkazivači *minor* utjelovljeni su u liku zloglasnog agitatora i velikog talijanskog anabaptističkog pokajnika Pietra Manelfia. Manelfi je stradao po pravdi Boga ako tako nešto možemo reći kada je u pitanju inkvizicija jer je svoj kukavni i bezbožni nauk širio među luteranima ne samo u Vodnjanu nego i po cijeloj Istri na takav način da je prije svega negirao božanstvo Isusa Krista te mržnjom siktio na sve što nije mogao prekrstiti budući da je kao i svi anabaptisti što ne priznaju krštenje djece nego prekrštavaju one koji su već kršteni i tako ih primaju u svoju sektu.

Ovdje je zanimljivo napomenuti da su najpoznatiji anabaptisti kao Meno Simmons i John Smith krstili sami sebe jer nisu priznavali nikakvo krštenje koje je udjeljivala katolička crkva. Takvo *rimokatoličko krštenje* (ako tako nešto i postoji budući da teološki gledano postoji *samo jedno* krštenje) prema njihovom dijaboličnom učenju nikako nije bilo pravovaljano pa su oni, da nabrojimo neke od njih, pribjegavali jednom takvom zapravo odioznom postupku nepoznatom u povijesti kršćanstva. Svojim pokajništvom (koje nije bilo ništa drugo nego dobrovoljna predaja inkviziciji) Manelfi je pokazao nemali broj luterana ali je i opisao njihovu praksu pa je njegovo kukavno držanje pred inkvizicijom imalo i neke koristi.

Zadnja skupina prokazivača zapravo bi bila ona koju bismo mogli nazvati *akcidentalni* izdajnici koji su nesvjesno izdali nekog a da to nisu ni znali jer su se slučajno zatekli na krivom mjestu ili sa krivim ljudima koji su prenijeli nešto što su ovi *akcidentalci* vidjeli ili rekli. Na taj način neka je njihova rečenica ili tvrdnja samo pripomogla na sudu kada su je iskoristili veliki prokazivači povezujući je s onim što su sami nanjušili i konstruirali. Takvi akcidentalni izdajnici su prije svega Pierro de Gnocci zvani Kopač, Sebastiano Petrucio zvani Od Cure (navodno jer mu majka nije bila djevica kad je ušla u brak) i zadnji ali ne i najneviniji Giovanni Petraco zvani Fažol. Kao što se može pretpostaviti takvi izdajnici koliko god pomagali dominantnoj klasi nisu bili obljubljeni kod puka a tomu u prilog ide i gadljivi stav koji su prema izdajnicima imali providur i izaslanik mletačkog dužda Marin Malipiera i njegov tajnik gospodar Orazio Bottiglione.

Kako su izgledale evangeličke svakodnevne prakse pobožnosti i što je specifično u njihovom teološkom diskursu? Da li je moguće govoriti o nekoj alternativnoj ekleziologiji? Da li je u pitanju jedna specifična pobožnost u nuždi, pobožnost razlike i otpora (koja inzistira na vlastitom pravu da se bude drugačiji)? Da bi odgovorili na ta pitanja potrebno je pokazati od čega se sastoji svakodnevna pobožnost tih ljudi. Moramo vidjeti kakvu su literaturu čitali ti ljudi kako bi iz toga zaključili kakva im je bila svakodnevna praksa pobožnosti. Po šturim opisima koji su nam danas dostupni iz različitih dokumenata dvojbene autentičnosti možemo zaključiti slijedeće.

Evngelička praksa i evangeličko bratstvo u Vodnjanu nalikovalo je onome što je Leonardo Boff puno, puno godina kasnije nazvao *temeljne kršćanske zajednice*. Temeljne kršćanske zajednice nastaju iz vjere puka na marginama Crkve. Te zajednice su jedno specifično duhovno konstruirano zajedništvo. Neka vrsta biblijskih kružoka u kojem različiti slojevi podjarmljenog, razvlaštenog i deprivilegiranog pučanstva na margini društva odozdo stvara nove oblike crkvenog zajedništva ponešto drugačijeg od onog kojeg nudi dominantna i hijerarhijski strukturirana crkva. Vjernici u takvim zajednicama nisu mušterije nego aktivni nosioci prakse u kojima svi podjednako participiraju po modelu jedne *sirove* neposredne demokracije.

Vodnjanski slučaj najbolji je primjer da se pokaže evangelička praksa. Dovoljno je podsjetiti da se ti pripadnici evangeličkog bratstva sastaju u polju, vinogradu, vrtu (“... molitve izgovorene u crkvi vrijede koliko i molitve izrečene u kući i na ulici jer... i naš Gospodin Isus Krist kada se htio moliti odlazio je u vrt”), u radionici, u kući za stolom okupljeni u male kružoke. Kružoci se sastoje od pet do sedam ljudi od kojih vjerojatno jedan ili dvojca znaju čitati i pisati. Jedan od njih grozničavo čita tekst u potpunosti tišini držeći ga svojim velikim rukama punih žuljeva i

ožiljaka. Takav glavni čitač ujedno i predsjedatelj kružoka tumači pročitane redove povezujući ih sa svakodnevnim primjerima iz života. Nakon priprostih molitvi (izrečenih jednostavnim jezikom tržnice) koje mole svi sudionici sastanka, kružok se razilazi po zadacima koje im je predsjedatelj podijelio a koji se redovito tiču praktičnih savjeta o životu i pridobivanje novih sljedbenika na temelju onog što su čuli u tekstu i u njegovom tumačenju.

Za takve kružoke ili bratstva čitanje je bila ključna praksa koja je povezivala pripadnike bratstva pomoću zajedničkog tumačenja pročitaneog teksta. Tumačenje teksta ujedno je bilo tumačenje i opisivanje stvarnosti u kojoj su se sami nalazili. Koje su se knjige osim Svetog pisma čitale na ovakvim tajnim okupljanjima? Nije nam potrebno nagađanje jer dovoljno je da pokažemo koje su tekstove izdavale ondašnje tiskare kao što je ona u Urachu, Nedelišću i poslije u Varaždinu pa da zaključimo o kakvoj je literaturi riječ. Tiskare su bile povlaštena mjesta otpora. Tekstovi su kao što znamo u vrlo kratkom periodu bili tiskani latinicom, ćirilicom i glagoljicom na slovenskom, talijanskom i hrvatskom jeziku. Neki od tih tekstova spominju se i čitaju u evangeličkom kružoku u Vodnjanu pod konspirativnim imenima. Spomenimo samo neke od njih kao što su *Martin* ili *Vergerije*. O kojim se tekstovima tu zapravo radi?

70

Dakako da je tu u pitanju cjeloviti tekst Novog zavjeta u prijevodu Antona Dalmatina i Stipana Konzula koji je tiskan u dva dijela (1562. i 1563.), od kojeg je prvi dio tiskan u 2000 primjeraka (Evandjelja i Djela Apostolska) a drugi dio (poslanice i Otkrivenje) u 1000 primjeraka. *Vergerije* je kriptično ime koje se odnosi na tekstove koje je pisao i koji se *pripisuju* Petru Pavlu Vergeriju ml. Jedan takav tekst koji se pripisuje Vergeriju napisan je pod pseudonimom Anton Senjanin a nosi naslov *Razgovaranje između papiste i jednog luterana – protumačeno od Antona Senjanina*, polemički i vrlo žustri tekst koji jasno distingvira teološka i pastoralna tumačenja dvije vjere u kojem se iznose sva zastranjenja ondašnjeg katolicizma. Tekst obiluje ne samo profinjenim književnim stilom nego je to prije svega izvanredno teološko djelo koje pomoću Svetog pisma artikulira evangeličku doktrinu.

Neki misle da je to i Vlačićev pseudonim, no ne treba isključiti mogućnost da je to zajednički projekt dvojice zemljaka okupljenih oko iste ideje koja bi u domovini pomogla drugovima u vjeri. Normalno, tekstovi pod imenom *Martin* su tekstovi Martina Luthera, a to su prvenstveno *Mali katekizam* i manji polemički Lutherovi spisi koje Vlačić objavljuje s Lutherovim pismima. Tu se svakako čita Melanctonov tekst pod nazivom *Ispovijed i spoznaja prave kršćanske vjere* (1563.). Zanimljivo je napomenuti da je na hrvatski 1562. prevedena prva sustavna evangelička teologija pod nazivom *Loci communes* (Opća mjesta teologije) kojoj je autor Me-

lanchton (1521.) a da je Trubar napravio kompilaciju tog teksta pod nazivom *Jedni razumni članci vjere*.

Jedna od najbitnijih knjiga koja se čitala u Istri i na Kvarneru ali i u široj okolini a da nije pripadala evangeličkom korpusu jest talijanski prijevod Kalvinovog remek dijela *Pouka o kršćanskoj vjeri ženevske crkve*. Nije nevažno spomenuti da je vrlo rano prevedeno i tiskano Augustinovo djelo *Ispovijesti* i klasik reformatorske duhovnosti *Milost Kristova*. Vrlo rano je tiskana Melanchtonova *Apologije Augsburške vjeroispovijedi*, *Vlačičeva Metoda eklezijalne doktrine u Magdeburškim centurijama*, *Augsburška vjeroispovijest* i *Tumačenje Psalama*. U isto vrijeme tiskani su i pedagoški tekstovi kao što su *Katekizmi*, *Postile* i *Abecedarij* za djecu.

Već po tekstovima koji su se čitali i koji su kolali po kružocima možemo zamisliti kakva je bila evangelička praksa. Jednostavne molitve, čitanje, tumačenje, razgovori, poduka, misionarenje. Ne trebamo ni pretpostavljati da je jedna takva praksa bila zapravo vrsta socijalnog prosvjeda protiv vladajućeg modela kojeg je suvereno utjelovljivala ondašnja Katolička crkva a koja prema evangeličkoj pobožnosti nije dopuštala pravo na različitost i specifičnost, ne samo unutar vlastitog sustava vrijednosti, nego je negirala svaki oblik vaninstitucionalne duhovne prakse koja je željela biti neovisna od sustava. Takvo javno negiranje i sustavni progon pojedina i skupina dominantna većina nije mogla kontrolirati pa je stoga na djelu bila inkvizicija koja je omogućila heretike staviti izvan zakona. Zatvor, progoni i smrt. Učinkovito rješenje za nepoćudne. No ako nas je povijest ikad išta mogla naučiti onda je to činjenica da je progon uvijek vidljivi znak slabosti progonitelja. Progon je kohezivni element zajedništva koji ga samo osnažuje i čini učinkovitijim.

Premda je evangelička praksa u svom podtekstu teološki praktično fundirana ona je prije svega u svom habitusu revolt protiv zlouporabe moći, tlačenja i manipulativnog iskorištavanja sirotinje. Ukoliko možemo vjerovati inkvizitorskoj pedanteriji koju donosi Tomizza dobit ćemo uvid u ispovjednu praksu evangeličkog kružoka koju je potvrdio Andreolo Cinei,¹ jedan od vodećih članova tajne organizacije, koji je pred inkvizitorom iznio i potvrdio slijedeće činjenice kojima je bio podučen od Andree i Marca Callegara, te iz literature koja je generički bila prozva-

1 Najbolje bi bilo da pokažemo arhivski tekst ('Atti e memorie', XVII. p. 184) koji donosi F. Bučar a koji se odnosi na Cineija i na njegovo odricanje koje je izgovorio pred inkvizicijom 1583. te kako je prihvatio ponovo pravu vjeru koja ga obvezuje da je dužan:

... polaziti na misu na svećane dane, da ne treba jesti meso u petak, i na kvaterne dane, da se slike i kipovi svetih imadu što-

na *vergerat* a bila je pripisana (ali ne u cijelosti) kako se to moglo i zaključiti iz naslova, koparskom odmetniku Petru Pavlu Vergeriju (ali čini se i njegovom starijem bratu koji se zvao Ivan Krstitelj Vergerije):

- a) 'da misa na način koji se služi jest mješavina svega i svačega kao salata i da joj je cilj ostvarivanje dobitka';
- b) 'da je sakrament euharistije spomen na Kristovu muku, i kada bi se svi u društvu mogli pričestiti jednim komadom kruha to bi bila prava pričest';
- c) 'da je papa izmislio korizmu imajući mnogo srdela kojih se htio riješiti';
- d) 'da nema drugog čistilišta nego što su patnje na ovom svijetu, i kada čovjek umre da je duša u Božjim rukama ili đavolskim rukama';
- e) 'da nije potrebno ispovijedati grijeha ni popovima ni fratrima, nego samo Bogu, ni da svećenici nemaju nikakve vlasti ni odriješivati, ni blagoslivljati, ni proklinjati';
- f) 'da bi bilo bolje udavati redovnice da rađaju djecu kako bi rastao i množio se svijet' (usp. Tomizza, 1989.: 66).

72 Andreolo Cinei se u svom priznanju pozivao na ono što je čuo od oca i sina Calligara i onog što mu je protumačeno iz tekstova pod nazivom *vergerat*. Nakon inkvizicijskih metoda ispitivanja nije bilo teško ustvrditi istinu o evangeličkim praksama

vati, da se dobrim djelima i postom pomaže dušama u čistilištu, da ne treba čitati knjige od Kalvina i drugih heretika, da fratri i svećenici nemaju raditi težačkog posla, te da se ne smiju ženiti. Dobro je da je što više svećenstva u narodu da ga na pravi put vodi i spašava; pa je dobro paliti svijetlo u crkvama pred svetim sakramentima i ostalim svecima. Od srca žalim, da sam kroz 15 godina bio zaveden krivovjerenjem te da sam ja nesretnik još isto pomagao širiti. U buduću pak obećanjem da neću čitati niti držati ma kakovih heretičkih knjiga i da ću svaku sumnjivu osobu odmah prijaviti inkviziciji. Ujedno izjavljujem da ću činiti svaku pokoru, koja će mi biti naložena, te se joj neću protiviti. Također obećanjem da neću pobjeći i da se neću uteći bez dozvole svetog ovog suda te da ću se uvijek na poziv svete inkvizicije i njezinih sadašnjih i budućih zastupnika staviti osobno i u svako vrijeme pred sud. I ako bi se kada ogriješio protiv ove svoje zakletve podvrgavam se svakoj kazni. Tako mi Bog pomogao i Sveto evanđelje. (Bučar, 1918.: 5)

otpora. Svemu što je Cinei priznao potrebno je pristupiti sa ironijskom distancom što i Tomizza pomalo podrugljivo i sugerira. Cinei bi priznao da je evangeličko bratstvo pljuvalo na Krista ili kolektivno prešlo na pravoslavlje samo da izvuče živu glavu i da se izvuče od galijske ili lomače.

Možda bi ovom kratkom i neobičnom ispovjednom tekstu trebalo nadodati neke praktične stvari koje ukazuju na njihovu praksu. Pripadnici bratstva izbjegavaju psovke ali se ne libe prijetiti kako će oduzeti život svima onima koji i pomisle da ih potkažu vlastima. Urušavaju kult svetaca obrušavajući se na njihov zagovor kod Boga jer ti su sveti smrtni ljudi i bez Krista ništa ne mogu. Vergerijev prijatelj i suborac u vjeri Pietro Cristoforo javno je govorio da svećenici i redovnici moraju živjeti od vlastite muke. Vodnjanski inovjerci, normalno, smatraju sve dane jednakima, te vjeruju kako Bog prebiva u ljudskom srcu. Svu hranu smatraju prigodnom ako se blaguje sa zahvalnošću, citirajući pri tom riječi tesara iz Nazareta *kako ne onečišćuju čovjeka one stvari koje ulaze u usta nego one koje iz usta izlaze* i kako grijeh počinjen protiv vjere treba kažnjavati Bog a ne ljudi.² To se može pokazati i slijedećim događajem koji plastično dočarava jednu svakodnevnu situaciju.

... drugi bi luterani maslinovo ulje, koje su katolici trošili u zavjetnim žišcima, radije dali sirotinji da ga proda ili začini salatu; ocu i sinu Tesser, naviknutima na krepke obroke dugih seljačkih zima, bolje bi poslužilo da se 'skuha kupus'. (Tomizza, 1989.: 59)

73

No tu treba biti oprezan jer sljedbenici bratstva nisu bili agresivne sirovine, i sirovi ikonoklasti koji pale, ruše i uništavaju slike i križeve kao onaj suludi pulski kanonik koji je iz samokresa pucao u raspelo. Baš zato jer smatraju da su izabrani od Boga, obdareni pravom vjerom, dok su drugi jednostavno osuđeni na propast, nemaju potrebu za uništavanjem ukoliko im se osobno ne prijeti, pogotovo ako je u pitanju izdaja drugova u vjeri, tu su i više nego rezolutni. Jedan je potkazivač i izdajnik pred

2 Pred biskupom Barbabiancom i inkvizitorskim vizitatorom Valierom, Marco Callegaro najnepripitomljeniji od svih iz vodnjanskog evangeličkog bratstva, preuzevši na sebe potpunu odgovornost za teološko i duhovno zastranjene svojih sinova, svoju vjeru je sažeo u vrlo jednostavnoj apofatičkoj teološkoj formuli: "... nema čistilišta, od mise ne valja ništa drugo nego Evandjelje i poslanica, da je hostija jedno obličje Kristovo, i da je pravi post ne jesti previše i ne piti previše" (Tomizza, 1989.: 114).

inkvizitorom rekao sljedeće: “Molim vaša gospodstva da ovo što vam kažem, nitko ne sazna jer ću sigurno poginuti, jer oni ubijaju za izdaju” (Tomizza, 1989.: 90).

Pozivajući se na Tomizzin tekst, ljuto i arogantno smo nasrnuli na sve kanone historiografske znanosti. Pomoću vodnjaskog slučaja pokušali smo prikazati i predstaviti evangeličke prakse šesnaestog stoljeće za koje smo smatrali da bi danas mogle biti relevantne ukoliko želimo postaviti okvir jedne minimalističke i eksperimentalne teologije specifične za prostor koji presijeca granice Mediterana i Balkana. To je imperativ kojeg ćemo dalje aktualizirati.

POPIS KORIŠTENE LITERATURE

Bertoša Miroslav, *Istra, Jadran, Sredozemlje – Identiteti i imaginarij*, Durieux, Zagreb, 2003.

Bertoša Miroslav, *Izazovi povijesnog zanata – Lokalna povijest i sveopći modeli*, Antibarbarus, Zagreb, 2002.

Bučar Franjo, *Reformacija među Hrvatima po Istri*, Tisak kralj. Zemaljske tiskare, Zagreb, 1918.

Ćoralić Lovorka, *Hrvati u procesima Mletačke inkvizicije*, Hrvatski institut za povijest, DOM I SVIJET, Zagreb, 2001.

Lopašić Radoslav, *Prilozi za povijest protestanata u Hrvatskoj*, Starine XXVI, JAZU, 1893.

Marčić, Ljudevit Anton, *Protestantizam u Istri*, Nova istra, IV., 2–3., Pula 1993.

Mirković, Mijo, *Matija Vlačić Ilirik*, Čakavski Sabor, Rijeka–Pula, 1980.

Olson, Oliver K., *Matthias Flacius and Survival of Luther's Reform*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2002.

Tomizza, Fulvio, *Kada je Bog napustio crkvu – Život i vjera u jednom istarskom trgovištu u 16. stoljeću*, IKK Grozd, Pula, 1989.

Tomizza, Fulvio, *Žlo dolazi sa sjevera I i II*, Istarska književna kolonija “Grozd”, Pula, 1989.

Vlačić, Matija Ilirik, *Katalog svjedoka istine*, JAZU, Zagreb, 1960.